

La medicina tropical i la invenció de l'altre

María Fernanda Vásquez Valencia*

Als homes que intercanvien així el seu clima nadiu per un altre distant, se'ls pot considerar afectats de manera anàloga a les plantes que són dutes a sòl estrany, cas que requereix de la cura i l'atenció més escrupolosa per a mantenir-les sanes i habitar-les a la nova situació.

James Lind

La idea de que "l'ambient" influeix de manera significativa sobre gairebé totes, sinó totes, les condicions de l'existència humana, ha estat present, amb algunes variacions, des de Grècia¹ fins al seu apogeu en els segles XV al XIX. El procés de construcció conceptual i teòrica sobre l'ambient i per tant sobre la naturalesa, ha permès conèixer històricament les diferents formes d'apropiació socio-política, on la naturalesa concebuda com a instrument –d'altra banda molt eficaç- n'autoritza la dominació i la identitat. La medicina tropical es construeix allà on el clima és l'element que, moltes vegades, permet establir no només diferències de tipus biològic sinó també geopolític entre les nacions. El discurs de la medicina tropical està impregnat –i algunes vegades és impossible no adonar-se'n- d'un caracter ideològic amb propòsits colonitzadors i medicalitzadors, que persegueixen una idea de progrés sustentada en la transformació cultural i biològica dels individus i els territoris situats a la zona tropical.

*Bacteriòloga i Laboratorista clínic. Candidata a Magister en Història i Filosofia de les ciències. Docent de l'Escola de Bacteriologia de la Universidad de Antioquia.

¹ Veure el text *Aigües, aires i llocs* d'Hipòcrates.

En el seu text titolat *Malalties tropicals*, Philip Manson-Bahr, metge de l'hospital de Malalties Tropicals de Londres i professor reconegut de l'Escola de Medicina de la mateixa ciutat, afirma:

És difícil definir en termes exactes el que s'entén per “un mètode complet d'avaluació de l'adaptació a la vida als tròpics”. Seria un intent d'estudiar a l'individu en tots els seus aspectes, no només a l'aptitud del cos i dels òrgans interns per a resistir la violència de les condicions tropicals, sinó també pel que fa al sistema nerviós i la seva capacitat per a romandre normal i serè davant les privacions i provocacions de poca importància².

El fragment citat forma part de la proposta de l'autor per a descriure una sèrie de regles d'ordre físic, moral i mental que representen “un intent” per a avaluar l'adaptabilitat dels subjectes que poden prestar servei tropical³ en els tròpics. El que és important ressaltar aquí és la manera com Manson-Bahr caracteritza la vida en el tròpic, assenyalant la “violència de les condicions tropicals” a les quals els individus han de resistir amb la finalitat d'adaptar-se.

Més endavant assenyala:

La millor classe d'esperit per a la vida tropical és el de naturalesa inquisitiva, o sigui, el que s'interessa per les persones i les circumstàncies que els envolten; en efecte, el tipus de persona millor ajustat per a aquesta classe d'existència és l'apassionat per qualsevol cosa (...) Els tròpics no són adequats per a persones neuròtiques o de molt nervi.

És reiteratiu el fet que la vida en el tròpic no és apta per a tothom –i aquí es refereix al món europeu-, és necessari comptar amb certes condicions. Primer, condicions físiques; en aquest punt, Manson-Bahr fa èmfasi en la cura que ha de tenir-se amb les dents, els ulls, l'oïda, el sistema respiratori i digestiu. En segon lloc, unes condicions que podríem anomenar psicofísiques, on es fa necessari avaluar el sistema nerviós i tot el que correspon a la personalitat del subjecte. D'aquesta manera, s'estableixen esquemes que permeten crear un model d'individu apte per a viure al tròpic. Aquests esquemes permeten, per exemple, determinar la incompatibilitat de la neuròsi amb el clima calent.

Des del segle XV, al pensament europeu es vénen desenvolupant diferents manifestacions pel que fa als *altres*, derivades d'una creixent distinció entre terres tropicals i terres temperades. L'empresa

² MANSON-BAHR, Philip, *Enfermedades tropicales*, 12° edición, capítulo primero, p.1

³ El 'Servei tropical' era una espècie de servei militar, però al que es presentaven persones civils, i a vegades militars, amb el propòsit de desenvolupar programes orientats a la transformació de territoris que havien de ser colonitzats.

iniciada amb la conquesta del Nou Món, va crear i recrear tot l'escenari del *bestiari* animal i humà del tròpic. L'opulència, la exuberància i lo paradisiac, juntament amb l'esclavitud, la pobresa i les malalties es van trobar en aquest escenari.

El "món tropical" com a entitat geogràfica es va convertir, a poc a poc, en una manera occidental de definir, respecte d'Europa, quelcom culturalment aliè i ambientalment diferent⁴. Els tròpics existien en estricta oposició a les regions temperades del món, i eren estudiats com a llocs que es resistien a la civilització, a l'ordre de l'Estat-nació, a la identitat ciutadana.

La construcció de la idea de progrés⁵ en els països tropicals comença a gestar-se en base a un procés de diferenciació, on els països temperats estableixen els paràmetres sota els quals es progressa. L'absència de malalties contagioses, l'eliminació de la pobresa, la disponibilitat d'aliments nutricionalment rics, i la extirpació de l'apatia i la mandra mental i física generada pel clima calent, són alguns dels elements que els països de la zona tropical–avui podrien anomenar-se en vies de desenvolupament- han de procurar-se per assolir el progrés de la "raça".

Fins al segle XVIII, els discursos sobre els tròpics tenien un caràcter profundament ambivalent. Per a uns representava l'*Edèn*, per a d'altres era l'infern. La bellesa dels paisatges i l'abundància de recursos aviat va veure's enfosquida per les malalties, que constituïen un obstacle per a l'assentament i permanència als tròpics.

A partir del segle XIX el caràcter negatiu s'accentua, i nocions com les de *degeneració física i moral* i *inferioritat* comencen a operar de manera decisiva en els discursos referents al tròpic.

El "món temperat" es constitueix com un patró de normalitat, és el referent normal de tot el que existeix. Respecte a aquest, el "món tropical" és quelcom degenerat, anormal, primitiu, no civilitzat. José Lorite Mena diu⁶:

Des de la seva consistència sistemàtica, la raó projecta una mirada que atrapa l'altre entre la mentalitat infantil i el pensament salvatge. Així sorgeix un programa d'acció: civilitzar-lo, fer-lo històric; i es justifica la colonització: la seva incapacitat per a entendre l'ordre de la raó que determina la naturalesa.

⁴ ARNOLD, David, *La naturaleza como problema histórico. El medio, la cultura y la expansión de Europa*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 2000.

⁵ Entenent *progrés* com a sinònim de *desenvolupament*.

⁶ LORITE MENA, José, *Sociedades sin estado. El pensamiento de los otros*, Akal, Madrid, 1995.

El discurs sobre els tròpics s'establia a partir del vincle estret entre malaltia i "naturalesa" de les regions tropicals. La malaltia era quelcom natural de l'ambient i, per tant, un dels objectius del projecte civilitzador era emprendre una lluita contra les malalties, amb la finalitat de reorganitzar o tornar a la normalitat la naturalesa tropical.

Aquest aspecte negatiu dels tròpics es va convertir en el lloc comú dels relats de viatgers, de la literatura i de les topografies mèdiques. Les malalties, en constituir un impediment per a l'establiment i permanència de més europeus en els tròpics, es van convertir lentament en objecte d'estudi dels nouvinguts, amb el propòsit de dominar i controlar aquest terreny indomable i agrest, però tan important des del punt de vista econòmic i d'obtenció de recursos.

Les febres que amb freqüència produïen "violents atacs", van ser el blanc de moltes investigacions que es van portar a terme a partir de les dues últimes dècades del segle XVIII.

Tot i que es pensa que la "immoderació", "la carnalitat" i el vestir deshonest, la dieta i el comportament van agreujar la vulnerabilitat dels europeus a la malaltia, va ser el clima tropical el que es va identificar gairebé universalment com la causa cardinal de les febres i dels fluxos mortals⁷.

El clima tropical deixa de ser un simple factor atmosfèric natural i es converteix en el pretext amb el qual l'*altre* pot ser inventat, nomenat i jutjat des de la perspectiva "temperada" europea.

Tot europeu que arribés a terres tropicals, o bé podia degenerar-se i degenerar tota la seva progènia o acabar aclimatant-se. En aquestes terres, el clima és determinant de la constitució física i moral europea, mentre que els "nadius", acostumats al clima que els feia salvatges "per naturalesa", duïen la degeneració a la sang.

El sorgiment de la medicina tropical a finals del segle XIX, institucionalitza el coneixement sobre aquest *altre* no europeu, i reitera fortament les idees de dominació dels europeus sobre el territori tropical gestades ja segles abans. Un procés de nous descobriments científics (entre ells, els desenvolupats per Patrick Manson, Ronald Ross i altres) van servir com a suport a una ideologia imperial colonitzadora, modernitzant i progressista.

⁷ ARNOLD, David, *op. Cit.*, p. 139.

Va ser tasca de la medicina tropical fer habitables els tròpics per a la gent de clima temperat i, per a això, va ser necessari implementar mesures higièniques, ambientals, de control i d'administració dels cossos.

Una de les preocupacions més importants, i que amb freqüència es troben en els textos que parlen sobre el tròpic d'aquest període, era la de esbrinar si els europeus que habitaven regions tropicals durant molt temps eren "modelats" pel clima i la malaltia. Va ser necessari establir si els individus que arribaven i romanien allà, perdien tota noció civilitzadora i es convertien en indolents i mandrosos. La aclimatització als tròpics consistia en adquirir certes condicions físiques, mentals i morals que permetessin resistir i sobreviure a la "*violència de les condicions tropicals*", que Manson-Bahr esmenta al seu text. Aclimatar-se no significava viure com l'*altre*, és a dir, viure com el "nadiu", sinó inventar nous estils de vida, diferenciar-se de l'*altre*, encara que aquest *altre* s'ubiqués en la immediatesa de la pròpia existència, i fós impossible ignorar les seves condicions de vida.

Es construeix, doncs, una "identitat tropical" per a l'europeu, una norma dintre de lo anormal. És en aquest punt quan un "mètode complet d'avaluació de l'adaptació a la vida en els tròpics" es fa pertinent.

En un espai de temps relativament curt ha nascut una població europea tropical. A l'Imperi Britànic existeixen aquesta mena de comunitats a Índia, Ceilan, Burma, Queensland i a les altiplanícies de Kenya. Cal preguntar-se per tant: Pot l'europeu conservar la seva manera de ser, mantenir el seu vigor, energia i cultura?. Pot, en efecte, sostenir sota l'esforç de les condicions tropicals tot el que és apreciat a la civilització europea?. Segons les observacions de Cilento, en els australians nascuts als tròpics, la raça es troba en un període de transició i, actualment, està en evolució un tipus tropical distintiu adaptat a la vida en l'ambient que l'envolta⁸.

Aquest paràgraf és important perquè mostra que l'aclimatació no és simplement un problema de posseir o no certes condicions, sinó que està associat a un procés evolutiu, adaptatiu i hereditari. Com aquestes idees van arribar a Manson-Bahr és quelcom que aquí no es discutirà, però és important esmentar que amb la medicina tropical s'inaugura una reinterpretació del darwinisme associat a una preocupació biogeogràfica i ecològica.

⁸ MANSON-BAHR, Philip, *op. cit.*, p. 8.

Es construeix, a poc a poc, un món tropical dintre d'un altre, on el comportament individual cedeix a l'estructura de grup, conformant una identitat diferenciada entre europeus, europeus tropicalitzats i "nadius".

Lorite Mena planteja que:

(...) No obstant això, més que assenyalar deficiències específiques en els autors en relació amb l'ideal que proposaven, el que aquests aspectes ressalten són els angles que filtren la presència de l'altre: entre un objecte per a un ideal científic i una contrastació per a una ideologia social. Es pretén fer ciència, però també es fa sentit comú. La medicina tropical, llavors, neix no solament com a proposta acadèmica i científica, sinó també com a projecte ideològic que el món europeu (països temperats) imprimeix sobre el món tropical amb el propòsit de normalitzar-lo, civilitzar-lo i medicalitzar-lo⁹.

Avui, aquest projecte segueix vigent. Potser les denominacions no siguin les mateixes, és a dir, la distinció ja no s'estableix en relació als països tropicals i temperats, sinó entre els països desenvolupats i no desenvolupats. I potser avui Europa no sigui qui dicti el model a seguir. Les activitats realitzades actualment per l'ONU en els països llatinoamericans i al continent africà, són un exemple d'això. La colonització europea va ser reemplaçada per "un imperialisme dissimulat" basat en els principis de la democràcia i el desenvolupament¹⁰. Els avanços en ciència i tecnologia es van convertir en sinònim de civilització i progrés. Noves formes de control del cos social, més subtils i refinades, van anar apareixent sota la careta d'interessos humanitaris. La industrialització i la urbanització es van establir com a elements ineludibles de la idea de modernització de les nacions "poc desenvolupades", de la mateixa manera com el cos humà es va convertir lentament en un cos productiu. La invenció d'aquest *altre* subdesenvolupat, permet mantenir una maquinària de poder que assegura la subjecció constant a un model establert, on s'imposa la relació docilitat-utilitat.

Nous models de medicalització, de normalització i de civilització, s'instauren de la mà de la invenció tècnica i científica amb pretensions d'universalitat, deixant de banda la marxa pròpia sota la qual els processos locals apareixen. Claude Lévi-Strauss ha assenyalat¹¹, amb gran encert, que "*les societats*

⁹ LORITE MENA, José, *op. cit.*, p.36.

¹⁰ ESCOBAR, Arturo, *La invención del tercer mundo*, Norma, Bogotá, 1998.

¹¹ Citat per CANGUILHEM, Geoges, "La decadencia de la idea de progreso", a: *Rev. Asoc. Esp. Neuropsiq.*, vol XIX, # 72, 1999, pàg. 669-683.

anomenades primitives no representen etapes superades pel progrés, sinó que són altres solucions amb problemes anàlegs el valor dels quals no pot ser estimat per patrons prestats de l'exterior"¹². En aquest sentit, les comparacions que s'estableixen entre cultures diferents estan supeditades a una espècie de relativisme, ja que sempre es trobarien progressos, estacancaments o reculades que són inherents al procés de transformació d'aquestes. D'aquesta manera, la idea d'un progrés líneal, d'avançada o "cap a endavant", cau davant la perspectiva de diferents formes de coneixement i diferents maneres d'apropiació del poder que se succeïxen paral·lelament. No obstant això, la gran influència progressista que imprimeixen actualment els països desenvolupats sobre els subdesenvolupats crea certes formes de subjectivitat, fomentades per aquest discurs desarrollista i globalitzador, en els que les persones s'arriben a reconèixer. Aquestes noves maneres d'ésser i de pensar, al mateix temps que desqualifiquen adquireixen el seu estatus de "diferent" mitjançant l'exclusió. És així com, en el procés de construcció d'aquest *altre*, l'autoreconeixement és un factor fonamental, és a dir, no n'hi ha prou amb que els països desenvolupats es construeixin una imatge per a ells i al mateix temps, com mecanisme de diferenciació, construeixin una imatge oposada per als altres; sinó que es fa necessari que tant els desenvolupats com els subdesenvolupats se sentin com a tals.

Podríem preguntar-nos què tenen en comú les cròniques de naturalistes i viatgers, el discurs evangelitzador dels missioners, les estratègies d'higienització i medicalització dels colonitzadors, els estudis etnogràfics i els programes actuals de l'ONU. Una constant: L'establiment d'una posició diferencial, excloent i, al mateix temps, privilegiada que s'imposa sobre tot allò que representi el contrari. La construcció d'un ideal cultural, la correspondència amb un *haver de ser* que es nodreix de si mateix.

Per a concloure, voldria citar una part del text de José Lorite Mena titulat *Sociedades sin estado: El pensamiento de los otros*¹³, en el qual assenyala que:

L'altre és bò, però en "el seu nínxol" cultural, en una llunyania que garanteix la incontaminació, sobretot quan aquesta es modula en termes de feroç competència econòmica. Així s'imposa en "el sentit comú" dues línies legítimes d'acció que conflueixen per crear una garantia de salvaguardia. Una línia està representada pel caritarisme cívic, darrera i economicista versió de l'humanitarisme: els individus de les societats opulentes contribueixen materialment a disminuir el sofriment als països

¹² *Ibíd*, p. 681.

¹³ LORITE MENA, José, *op. cit*, p. 40.

arrasats per les catàstrofes naturals i les guerres. L'altra línia està representada per l'acció protectora de les Nacions Unides per a preservar les cultures minoritàries, i evitar l'etnocidi. Tot es projecta allà, en el recinte d'unes reserves humanes que no contaminen.